

NOMINACJE DUCHA ZŁA W TRADYCJI KULTUROWEJ (BIES, CZART, DEMON, DIABEŁ, SZATAN)

Agnieszka Potyrańska

Zakład Lingwistyki Stosowanej

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

agnieszka.potyrska@poczta.umcs.lublin.pl

Abstract: Nominations of the Evil Spirit in the Slavic Cultural Tradition (Bies, Czart, Demon, Diabeł, Szatan)

A belief in hell and its evil creatures is common for all the religions stemming from the same root, i.e. Judaism, Christianity and Islam. They all used the same motif of the fight between the good and evil deities. The image of the evil spirit in various Christian denominations was not the same. It was modelled by local beliefs, customs, traditions and ceremonies. Of great importance was also the creativity of writers and artists, who shaped the image of the evil in people's imagination.

The most representative character in demonology is undoubtedly the evil spirit, the ruler of hell. There are many Polish nominations of the creature known in English as the devil or satan, e.g. bies, czart (czort), demon, diabeł, szatan. The origin of these terms is still a matter of scholarly debate. Some treat them as equivalents, others point towards differences between them. This article makes references to the works of Polish and non-Polish ethnographers, e.g. Henryk Łowmiański, Aleksander Brückner, Jerzy Strzelczyk, Leonard Pełka, Jerzy Prokopiuk, Swietłana Tołstojowa, as well as some postulates made by Carl Gustav Jung.

Keywords: Demonology, Evil, Folk Beliefs, Devil, Satan

Streszczenie

Wiara w piekło oraz złe istoty oparta jest na przekonaniu o nieustannej walce bóstw dobrych ze złymi. To właśnie lokalne wierzenia ludowe oraz tradycje, obrzędy, zwyczaje modelowały obraz złych duchów. Duże znaczenie posiadała też fantazja pisarzy i artystów, którzy wpływali na kształtowanie się wizerunku tej istoty w wyobraźni ludzi. Nie bez powodu mówi się także o kulturotwórczej roli zła i szatana.

Najbardziej reprezentatywną postacią demonologii jest niewątpliwie duch zła, władca piekieł. Istnieją różne nominacje tej istoty, a wśród najbardziej rozpowszechnionych są: bies, czart (czort), demon, diabeł, szatan. Rodowód tych postaci stanowi kwestię sporną dla badaczy. Niektórzy traktują te onimy jako równoznaczne, inni zaś udowadniają różnice w ich zakresie. W artykule przybliżamy rodowód tych postaci, powołując się na badania znanych polskich i zagranicznych etnografów, m. in. Henryka Łowmiańskiego, Aleksandra

Brücknera, Jerzego Strzelczyka, Leonarda Pełki, Jerzego Prokopiuka, Swietłany Tołstojowej. Odwołujemy się także do ustaleń poczynionych przez Carla Gustava Junga.

Słowa kluczowe: demonologia, zło, wierzenia ludowe, diabeł, szatan, czart, bies, demon

„Черт смущает, бес подстрекает,
дьявол нудит, а сатана знамение творит”¹.

„C’est le Diable qui tient les fils qui nous remuent”².

Wiara w piekło oraz złe istoty, które je zamieszkują, była wspólna dla wszystkich religii wywodzących się z tego samego pnia, a więc dla judaizmu, chrystianizmu i islamu. Korzystały one z tego samego schematu walki bóstw dobrych ze złymi³. Obraz ducha zła w różnych religiach chrześcijańskich nie był taki sam⁴. Modelowały go lokalne wierzenia ludowe oraz tradycje, obrzędy, zwyczaje. Duże znaczenie posiadała też fantazja pisarzy i artystów, którzy wpływali na kształtowanie się wizerunku tej istoty w wyobraźni ludzi.

Najbardziej reprezentatywną postacią demonologii jest niewątpliwie duch zła, władca piekieł. Jak powiada Jerzy Prokopiuk: „Problem diabła jest właściwie sprawą personifikacji problemu zła. Zła we wszystkich kategoriach: społecznych, moralnych itp.”⁵. Istnieją różne nominacje tej istoty, a wśród najbardziej rozpowszechnionych są: bies, czart (czort), demon, diabeł, szatan. Rodowód tych postaci stanowi kwestię sporną dla badaczy. Niektórzy traktują te onimy jako równoznaczne, inni zaś udowadniają różnice w ich zakresie, dlatego zasadnym wydaje się wyjaśnienie ich genezy i semantyki.

¹ Powiedzenie rosyjskie.

² „Сам Дьявол нас влечет сетями преступления”. Шарл Бодлер, Цветы зла. Стихотворения в прозе. Дневники, составление, вступительная статья Георгия Косикова, Высшая школа, Москва 1993, с. 43.
„Diabeł to trzyma nici, co kierują nami!” (tłum. Antoni Lange)

³ Bohdan Baranowski, W kręgu upiorów i wilkołaków, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981, s. 189.

⁴ O wyobrażeniach diabła u różnych narodowości, a także o jego wizerunku na przestrzeni dziejów zob. Ibid., s. 190-205.

⁵ Jerzy Prokopiuk, Nieba i piekła. Okultyzm, mistyka i demonologia, Uraeus, Gdynia 2001, s. 197.

W celu przybliżenia znaczenia wymienionych określeń ducha zła⁶ przytoczymy definicje zaproponowane przez wybitnych badaczy. Za najstarsze określenie tej demonicznej istoty uważana jest nazwa „bies”.

Leonard Pełka nie wprowadza rozróżnienia demonicznych postaci, uznając nazwy „szatan”, „czart” („czort”), „bies”, „upadły anioł”, „kusiiciel”, „zły duch” za synonimy nazwy „diabeł”. Autor pisze: „Przypuszczalnie naszym rodzimym prototypem tej postaci był starosłowiański bies – szkodliwy i złośliwy demon leśny, nieprzyjaźnie nastawiony do ludzi. Wraz z procesem chrystianizacji ziem polskich przenikać zaczęło do naszej kultury zachodnioeuropejskie wyobrażenie diabła. W pierwotnej fazie zwalczania pogańskich wierzeń religijnych podejmowane były działania Kościoła zmierzające do włączenia całego panteonu czczonych dotychczas bóstw słowiańskich do kręgu rodziny istot szatańskich”⁷.

Władimir Szuklin proponuje następujące określenie biesów: „budzące przerażanie, straszące, złowrogie starosłowiańskie postaci mityczne. Słowo „bies” przeszło z pogaństwa do chrześcijaństwa przy przekładzie greckiego słowa „demony” („*daimōn*”), oznaczającego duchy nieczyste, do których cerkiew zaliczała pogańskie bóstwa i inne postaci mityczne”⁸. Uzupełnieniem tych ustaleń niech będą słowa Swietłany Tołstoj: „W zabytkach literatury staroruskiej (*Słowo o zakonie i łasce* («Слово о законе и благодати») metropolity Hilariona, XI w.) i latopisach do „biesów” zaliczano także wyższe i niższe bóstwa pogańskie. Słowo „bies” mogło zatem oznaczać „pogański bóg”, „idol” (jako wyobrażenie bóstwa). W żywotach, opowiadaniach, modlitwach biesy przedstawiane są jako duchy nieczyste, złe, kuszące człowieka i przynoszące mu fizyczną i moralną szkodę”⁹.

Słownik *Славянские древности* wskazuje, iż w większości wierzeń określenia „bies” i „czart” są synonimiczne: Bies to pogański bóg, idol. (...) U Słowian wschodnich bies i czart są synonimami (por. łusy bies – łusy czart; kulawy bies – kulawy czart; postaci te określa się też wspólnymi eufemizmami: zły, nieczysty, bezpięty). Bies i czart mają także

⁶ W 1819 roku Percy Shelley napisał ironiczny, sarkastyczny esej pt. *О дьяволе и дьяволах*, w którym wyśmiewa przesady religijne i absurdalność chrześcijańskiej mitologii. Zob. Перси Шелли, *О дьяволе и дьяволах*, [w:] П. Шелли, *Письма. Статьи. Фрагменты*, Наука, Москва 1972, s. 398-410.

⁷ Leonard Pełka, *Polska demonologia ludowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1987, s. 180.

⁸ Zob. hasło: *бес*, [w:] Владимир Шуклин, *Русский мифологический словарь*, Уральское издательство, Екатеринбург 2001, s. 27.

⁹ Zob. hasło: *бес*, [w:] Светлана Толстая (ред.), *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, Институт славяноведения РАН, Москва 2002, s. 34.

wspólne cechy zewnętrzne. Bies to nazwa rodowa wszystkich postaci demonologicznych. (...) W większości polskich dialektów słowa *bies*, *czart*, *diabeł* są synonimami”¹⁰.

Z kolei rozróżnienie biesa i diabła proponuje Franciszek Kotula. Według niego, diabeł jest mieszkańcem piekieł, którego celem jest „zdobycie duszy człowieka, wprowadzenie jej do piekła na wieczne potępienie. W systemie wierzeń przedchrześcijańskich, w zespole demonów, poczesne miejsce zajmował bies. Mimo, że starano się go utożsamić z chrześcijańskim diabłem ze względu na niektóre wspólne cechy, to jednak do ostatnich czasów obie postacie zachowały niemal pełną autonomię. Bo bies szkodził przede wszystkim ciału, natomiast szatan-diabeł – duszy. Bies pewne cechy w ostatniej swej fazie przejął od chrześcijańskiego „kolegi”, ale w zasadzie pozostał sobą. Niewątpliwie z pogardą patrzy na intruza za to, iż ten zainteresował się czymś tak niematerialnym jak dusza”¹¹.

Henryk Łowmiański zauważa: „Słowianie nazywali swe demony bogami, podczas gdy bies wygląda na przezwisko demona szkodzącego ludziom, używane przez nich jedynie w sensie określenia pejoratywnego”¹². Badacze przekonują, że bies był samodzielną postacią z mitologii słowiańskiej, z czasów przedchrześcijańskich i początkowo nie miał nic wspólnego z diabłem/szatanem¹³.

Jeśli zaś chodzi o nazwę „czart”, to „jego wyobrażenie ukształtowało się na długo przed chrześcijaństwem, ale chrześcijańskie wyobrażenia Diabła miały decydujący wpływ na jego późniejszy wygląd. Słowo „czart” pojawiło się na Rusi w XVI-XVII wieku i po części zastąpiło starsze określenie „bies”. Czarty zaczęły oznaczać wszystkie istoty nieczyste”¹⁴. Autorzy słownika *Славянская мифология* potwierdzają to zdanie, dodając opis wyglądu czarta: „w folklorze i na ludowych obrazach czarty to istoty antropomorficzne, pokryte czarną sierścią, z istoty z rogami, ogonem i kopytami”¹⁵. Irina Szlionskaja twierdzi, iż czart

¹⁰ Zob. hasło: *бес*, [w:] Никита Толстой (ред.), *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, т. 1, Институт славяноведения РАН, Москва 1995, с. 164-166.

¹¹ Franciszek Kotula, *Po rzeszowskim Podgórzu błędząc. Reportaż historyczny*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974, s. 90-91.

¹² Henryk Łowmiański, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI-XII)*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1979, s. 149-150.

¹³ Елена Левкиевская, *Мифы русского народа*, Астрель, Москва 2000, с. 438.

¹⁴ Zob. hasło: *черт*, [w:] Владимир Шуклин, *Русский мифологический словарь*, Уральское издательство, Екатеринбург 2001, с. 349-350.

¹⁵ Zob. hasło: *черт*, [w:] Владимир Петрухин, Татьяна Агапкина, Людмила Виноградова, Светлана Толстая (ред.), *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, Институт славяноведения РАН, Москва 1995, с. 391.

– to „folklorystyczna” postać biesa, towarzysz diabła, zaś diabeł to jedna z postaci Szatana, jego ziemskie wcielenie¹⁶.

W mitologii słowiańskiej czart był utożsamiany z biesem¹⁷, a po przyjęciu chrześcijaństwa czartem nazywano sługę Diabła, Szatana¹⁸. Simon Franklin uważa, iż chrześcijański diabeł jest postacią stworzoną na podstawie różnych wierzeń i tradycji: „Prawosławny Diabeł – a ogólnie mówiąc i chrześcijański diabeł – nie został stworzony od razu w całości. Jego obraz ukształtował się z biegiem czasu, z nagromadzonych i często odmiennych pism, w których w zasadzie nie jest głównym tematem. Diabeł jest ekstrapolacją, obszarem możliwości, zestawem przenikających się tradycji”¹⁹.

Bohdan Baranowski utrzymuje, iż diabeł pojawił się na ziemiach słowiańskich dopiero po przyjęciu chrześcijaństwa. Autor rozważań *W kręgu upiorów i wilkołaków* zadaje jednak pewne istotne pytanie zaznaczając, że prawdopodobnie nigdy nie poznamy na nie odpowiedzi: czy w czasach przedchrześcijańskich nie były znane złe duchy, nazywane biesami, czartami, czortami, które stopiły się z zachodnimi chrześcijańskimi postaciami diabła²⁰.

Z kolei zaś Siergiej Tokariew uważa, iż słowo „czart” nie jest związane z chrześcijaństwem²¹: „Po przyjęciu chrześcijaństwa przez Słowian Wschodnich słowo „bies” zaczęło oznaczać wszystko to, co związane jest z przedchrześcijańskimi wierzeniami i obrzędami, które uważane były przez cerkiew za służenie diabłu. W późniejszych czasach zakres tego pojęcia został nieco zawężony i słowo „bies” oznaczało złego ducha. Pojęcie zaś „czort” ewoluowało: początkowo oznaczało imię własne jednego z starosłowiańskich bogów, następnie zaś całą kategorię duchów zła. W rezultacie zakres znaczenia słów „czort” i „bies” pokrywał się”²².

Po tym krótkim przeglądzie koncepcji rozumienia pojęcia „bies” i „czart”, przejdźmy do analizy nazwy „diabeł” „demon” oraz „szatan”.

Jak podaje Mikołaj Rudwin, „Ogólny termin «diabeł» (ang. *devil*, frac. *diable*, niem. *Teufel*) na określenie złego ducha pochodzi z łac. *diabolus* (gr. *diabolos*), co znaczy

¹⁶ Zob. hasło: *бесы и черты*, [w:] Ирина Шлионская, *Энциклопедия нечистой силы*, Гелеос, Москва 2006, s. 11, 14.

¹⁷ Jerzy Strzelczyk, *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Rebis, Poznań 1998, s. 59.

¹⁸ Юрий Смирнов, *Славянские мифы*, Паритет, Санкт-Петербург 2008, s. 160-163.

¹⁹ Simon Franklin, *Russian Demonism and Orthodox Tradition*, [in:] Pamela Davidson (ed.), *Russian Literature and its Demons*, Taylor & Francis, Ltd., New York 2000, p. 33.

²⁰ Bohdan Baranowski, *op. cit.*, s. 189.

²¹ Сергей Токарев, *Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века*, Либроком, Москва 2012, s. 107.

²² Tamże, s. 110.

«oskarżyciel», «napastnik», i w konsekwencji jest dokładnym tłumaczeniem w Septuagincie hebrajskiego słowa *satan*. Słowo «demon» (z łac. *daemonium*, *demon*, grec. *dajmon*), czyli «rozumny duch», pierwotnie posiadało pozytywną konotację²³. Oznaczało ono w pogańskiej Grecji życzliwe bóstwo, lecz w krajach chrześcijańskich zaczęło oznaczać złą istotę. Demon Sokratesa, o którym mówi Platon, był jego dobrym duchem. Słowo «demon» było też powszechnie używane przez neoplatoników z Aleksandrii w znaczeniu dobrego ducha²⁴. W Nowym Testamencie termin „demony” pojawia się 63 razy i oznacza zawsze byty z gruntu złe²⁵.

Encyklopedia *Мифы народов мира* przytacza następującą definicję diabła, na jej wstępie utożsamiając diabła z szatanem: „diabeł (z gr. Διάβολος „oszczerca”, szatan (z herb. „oponent”, „przeciwnik”), mityczna postać, uosobienie sił zła („siła nieczysta”), przeciwstawiana dobremu pierwiastkowi, Bogu. (...) Chrześcijański diabeł to obraz złożony, którego korzenie są bardzo różnorodne i sięgają czasów starożytnych. Jego bezpośrednimi źródłami były prawdopodobnie różnorodne bóstwa mroku z religii starowschodnich, duchy zła i bogowie świata podziemnego”²⁶.

Aleksander Brückner zaś powiada: „Nazwy i pojęcia diabła i szatana są chrześcijańskie; zamiast diabła używano umyślnie (ażeby go niezbyt jawnie wywoływać) formę dias, szczególnie u Czechów zwykłej (do diaska mówią i u nas) i diachel”²⁷.

Leksykon mitologii podaje przedchrześcijańską i chrześcijańską definicję słowa „diabeł”: „ogólne określenie nadprzyrodzonej istoty dysponującej dużą mocą, która w przeciwieństwie do dobrych duchów i aniołów, nastawiona jest wrogo do bogów i ludzi. Diabeł jest symbolem zła. (...) Jest uważany za przywódcę demonów, kusiciela ludzi i przyczynę wszelkiego zła. (...) Chrześcijański zły duch, z którym kiedyś walczył archanioł Michał, a który razem ze swoimi zwolennikami został strącony z nieba na ziemię. (...) Diabeł jest czasami identyczny z Szatanem”²⁸.

²³ Homer używał terminu „demon” „w znaczeniu „boskość”, która odnosiła się indywidualnie do boga (np. do Afrodyty; *Il.* III,420) lub „boskości” w odniesieniu do bóstw (*Od.* III,27)”. Krzysztof Kościelniak, *Zło osobowe w Biblii Egzegetyczne, historyczne, religioznawcze i kulturowe aspekty demonologii biblijnej*, Wydawnictwo M, Kraków 2002, s. 82.

²⁴ Mikołaj Rudwin, *Diabeł w legendzie i literaturze*, przeł. J. Illg, Znak, Kraków 1999, s. 38.

²⁵ Krzysztof Kościelniak, *op. cit.*, s. 82.

²⁶ Zob. hasło: *дьявол*, [w:] Сергей Токарев (red.), *Мифы народов мира*, т. 1, Советская Энциклопедия, Москва 1992, c. 416.

²⁷ Aleksander Brückner, *Mitologia słowiańska i polska*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1985, s. 297.

²⁸ Zob. hasło: *diabeł*, [w:] Gerhard Bellinger, *Leksykon mitologii. Mity ludów i narodów świata*, przeł. J. Szymańska-Kumaniecka, Muza, Warszawa 2005, s. 104-105.

Według słownika *Русский демонологический словарь* diabeł jest wytworem chrześcijaństwa i rozumiany jest jako anioł stworzony przez Boga, który upadłszy stał się złym duchem. Pod przywództwem Szatana diabeł oraz inne demony czynią zło w świecie²⁹. Inna zaś koncepcja mówi, iż diabeł został stworzony nie przez Boga, a przez Satanaila³⁰. Nowiczkowa wyjaśnia przyczynę nieostrości zakresu znaczeń słów, określających siłę nieczystą³¹: „Niejasność określeń „diabeł”, „czart”, „demon” pogłębiała się, ponieważ unikano nazywania złych duchów. Używano raczej form opisowych: podstępny, opętany, nieczysty, zły i inne. (...) Diabeł zachowuje dystans od człowieka, obserwuje go z oddali, radość bezpośredniego kontaktu z człowiekiem pozostawiając biesom i czartom”³².

Znaczenie diabła w chrześcijaństwie wyjaśnia Carl Gustaw Jung: „Właściwy diabeł pojawia się dopiero jako przeciwnik Chrystusa. Ponieważ szatan jest synem bożym podobnie jak Chrystus, przeto jest jasne, że chodzi tu o archetyp dwóch (w tym wypadku wrogich sobie) braci. Prefiguracją starotestamentową byłoby tu Kain i Abel oraz ich ofiara. Kain ma charakter lucyferyczny wskutek swej buntowniczej postępowości, Abel natomiast jest pobożnym pasterzem”³³.

Jeżeli zaś chodzi o określenie terminu „Szatan”, przytoczymy cytaty ze *Słownika aniołów, w tym aniołów upadłych*: „Szatan (hebr. *ha-satan*, przeciwnik – w różnych księgach Starego Testamentu (zob. Hi, 1Krn, Ps, Za) określenie to oznacza **funkcję**, nie imię, a anioł wypełniający tę funkcję nie jest duchem upadłym ani zbuntowanym. (...) Uosobieniem zła Szatan staje się dopiero w czasach Nowego Testamentu, kiedy słowo to, jako imię, zaczyna być pisane z dużej litery. Traktowany jest on wówczas jako księżę zła i nieprzyjaciel Boga”³⁴.

Русский демонологический словарь podaje następującą definicję Szatana: „upadły anioł, główny przeciwnik Boga, wcielenie złego, diabelskiego pierwiastka, władca wszystkich biesów i czartów. Biblijny termin „szatan” jest równoznaczny z określeniem diabła (...). (...) W Starym Testamencie Szatan to nie tylko nazwa określonego ducha, lecz

²⁹ Zob. hasło: *дьявол*, [w:] Татьяна Новичкова, *Русский демонологический словарь*, Петербургский писатель, Санкт-Петербург 1995, s. 155-157.

³⁰ Ibid., s. 159.

³¹ Różnice w zakresie nazw „czart” i „diabeł” w języku rosyjskim dostrzegane są w przysłowiach, np.: „Черт чертом а дьявол сам по себе”, „Черт смущает, бес подстрекает, дьявол нудит, а сатана знамение творит”.

³² Zob. hasło: *дьявол*, [w:] Татьяна Новичкова, *op. cit.*, s. 173.

³³ Carl Gustaw Jung, *Archetypy i symbole*, przeł. Jerzy Prokopiuk, Czytelnik, Warszawa 1981, s. 213.

³⁴ Zob. hasło: *Szatan*, [w:] Gustav Davidson, *Słownik aniołów, w tym aniołów upadłych*, przeł. J. Ruszkowski, Zysk i S-ka, Poznań 1998, s. 283.

także wskazanie na całe zło. To istota pełniąca rolę donosiciela, oszczercy i prowokatora, istota stojąca na czele wszystkich wrogich człowiekowi demonów”³⁵.

W encyklopedii *Мифы народов мира* czytamy zaś, iż szatan to: „główny antagonist Boga i wszystkich lojalnych mu sił na ziemi i w niebie, wróg rodu ludzkiego, władca piekieł i pan biesów”³⁶.

Z przytoczonych definicji można wyciągnąć wniosek, iż bies to starosłowiańska nazwa czarta; czart to zły duch jeszcze z przedchrześcijańskich wierzeń słowiańskich; demon – początkowo dobry duch, potem zyskał znaczenie pejoratywne; diabeł i szatan rozumiane są jako synonimy oznaczające tę samą złą istotę w chrześcijaństwie. Należy przy tym zaznaczyć, iż nazwa „diabeł” nie pojawia się w Starym Testamencie, a w Nowym – występuje 34 razy. Słowo „szatan” w różnych formach gramatycznych występuje w Starym Testamencie 27 razy, w Nowym zaś – 36 razy, wyrażając ewolucję znaczeniową owego terminu, zawsze jednak odnoszącego się do złego ducha³⁷. Zasadnicze rozróżnienie terminów „diabeł” i „szatan” sprowadza się do typu ich działania: „w poszczególnych fragmentach Nowego Testamentu ukazuje się przewrotne, osobowe działanie szatana: wrogość wobec planów Bożych, konsekwentna perwersja. (...) Diabeł – ukazuje szczególną wrogość wobec łączy człowieka z Bogiem, posiada wielką inteligencję, jest «przeciwnikiem» w sensie ścisłym”³⁸.

Jak widać z przytoczonych powyżej definicji, historia złych duchów jest niesamowicie rozległa. Dlatego też nazwy „diabeł” oraz „szatan” często używane są w znaczeniu najogólniejszym – jako synonimu wszelkiej personifikacji zła. Ignacy Matuszewski powiada: „Właściwą ojczyzną szatana jest dziedzina wierzeń religijnych; tam to pojawił się on przed wiekami, jako antyteza stwórcy i zbawiciela, jako burzliwy ferment, nie dający ludzkości drzemać spokojnie. Z tych poważnych regionów atoli, ruchliwa i zuchwała fantazja artystów przeciągnęła go rychło w tęczową krainę poezji, gdzie też uzyskał zupełne prawo obywatelstwa. Początkowo, jak w poematach staroindyjskich, lub misteriach średniowiecznych, działo się to z wiedzą i zezwoleniem stróżów wiary; później, jak u Dantego i Milтона, odbywając się bez tej kontroli, dbano jednakże o zgodność z dogmatami panującego kościoła; w końcu wreszcie, jak u poetów XVII-go i XIX-go wieku, uosobienie zła przerodziło się w jeden z tysiąca wieloznacznych symbolów, którymi posługiwano się dla celów najrozmaitszych. Każdy więc poeta, odbiegając mniej lub więcej

³⁵ Zob. hasło: *Сатана*, [в:] Татьяна Новичкова, *op. cit.*, s. 495.

³⁶ Zob. hasło: *сатана*, [в:] Сергей Токарев (ред.), *op. cit.*, т. 2, с. 412.

³⁷ Krzysztof Kościelniak, *op. cit.*, s. 74-79, 85.

³⁸ *Ibid.*, s. 133.

daleko od granic, zakreślonych przez tradycję, inaczej sobie postać szatana wyobrażał oraz inaczej ją uplastyczniał”³⁹.

Literackie wizerunki diabła są bardzo zróżnicowane, co stwarza okazję do ciekawych studiów komparatystycznych. Symboliczne transformacje tego wątku można odnaleźć w spuściźnie literackiej niemal każdego modernisty⁴⁰. Nie bez powodu przecież mówi się o „kulturotwórczej roli szatana i zła”⁴¹. Postać diabła fascynuje ludzkość od zawsze, dlatego też powstają liczne utwory poruszającą tę tematykę, nie tylko literackie, ale też studia dotyczące pochodzenia diabła, jego wyglądu oraz roli w świecie.

³⁹ Ignacy Matuszewski, *Diabeł w poezji. Studium krytyczno-porównawcze*, Armoryka, Warszawa 1894, s. 2.

⁴⁰ Zob.: Katarzyna Arciszewska, *Motyw Szatana w poezji rosyjskich symbolistów*, [w:] Irena Fijałkowska-Janiak (red.), *Literatura Rosyjska przełomu XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998, s. 25-34; Swietłana Walulis, *Дьявол в поэтической картине мира Федора Сологуба*, [w:] Witold Kowalczyk, Alina Orłowska (red.), *Motywy demonologiczne w literaturze i kulturze rosyjskiej XI-XX wieku*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004, s. 177-191.

⁴¹ Wojciech Gutowski, *Młodopolskie oblicza szatana*, [w:] Wojciech Gutowski, *Z próżni nieba ku religii życia. Motywy chrześcijańskie w literaturze Młodej Polski*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001, s. 257.

Bibliografia:

- Arciszewska Katarzyna, *Motyw Szatana w poezji rosyjskich symbolistów*, [w:] Fijałkowska-Janiak Irena (red.), *Literatura Rosyjska przełomu XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998, s. 25-34.
- Baranowski Bohdan, *W kręgu upiorów i wilkołaków*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981.
- Bellinger Gerhard, *Leksykon mitologii. Mity ludów i narodów świata*, przeł. J. Szymańska-Kumaniecka, Muza, Warszawa 2005.
- Brückner Aleksander, *Mitologia słowiańska i polska*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1985.
- Davidson Gustav, *Słownik aniołów, w tym aniołów upadłych*, przeł. J. Ruszkowski, Zysk i S-ka, Poznań 1998.
- Franklin Simon, *Russian Demonism and Orthodox Tradition*, [in:] Pamela Davidson (ed.), *Russian Literature and its Demons*, Taylor & Francis, Ltd., New York 2000, s. 42-54.
- Gutowski Wojciech, *Młodopolskie oblicza szatana*, [w:] Gutowski Wojciech, *Z próżni nieba ku religii życia. Motywy chrześcijańskie w literaturze Młodej Polski*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001, 253-315.
- Jung Carl Gustaw, *Archetypy i symbole*, przeł. Jerzy Prokopiuk, Czytelnik, Warszawa 1981.
- Kościelniak Krzysztof, *Zło osobowe w Biblii Egzegetyczne, historyczne, religioznawcze i kulturowe aspekty demonologii biblijnej*, Wydawnictwo M, Kraków 2002.
- Kotula Franciszek, *Po rzeszowskim Podgórzu błędząc. Reportaż historyczny*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974
- Łowmiański Henryk, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI-XII)*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1979.
- Matuszewski Ignacy, *Diabeł w poezji. Studium krytyczno-porównawcze*, Armoryka, Warszawa 1894.
- Pełka Leonard, *Polska demonologia ludowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1987.
- Prokopiuk Jerzy, *Nieba i piekła. Okultyzm, mistyka i demonologia*, Uraeus, Gdynia 2001.
- Rudwin Mikołaj, *Diabeł w legendzie i literaturze*, przeł. J. Illg, Znak, Kraków 1999.
- Strzelczyk Jerzy, *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Rebis, Poznań 1998.
- Walulis Swietłana, *Дьявол в поэтической картине мира Федора Сологуба*, [w:] Kowalczyk Witold, Orłowska Alina (red.), *Motywy demonologiczne w literaturze i kulturze rosyjskiej XI-XX wieku*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004, s. 177-192.
- Бодлер Шарл, *Цветы зла. Стихотворения в прозе. Дневники*, составление, вступительная статья Георгия Косикова, Высшая школа, Москва 1993.
- Левкиевская Елена, *Мифы русского народа*, Астрель, Москва 2000.
- Новичкова Татьяна, *Русский демонологический словарь*, Петербургский писатель, Санкт-Петербург 1995.
- Петрухин Владимир, Агапкина Татьяна, Виноградова Людмила, Толстая Светлана (ред.), *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, Институт славяноведения РАН, Москва 1995.

- Смирнов Юрий, *Славянские мифы*, Паритет, Санкт-Петербург 2008.
- Токарев Сергей (ред.), *Мифы народов мира*, т. 1, Советская Энциклопедия, Москва 1992.
- Токарев Сергей, *Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века*, Либроком, Москва 2012.
- Толстая Светлана (ред.), *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, Институт славяноведения РАН, Москва 2002.
- Толстой Никита (ред.), *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, т. 1, Институт славяноведения РАН, Москва 1995.
- Шелли Перси, *О дьяволе и дьяволах*, [в:] П. Шелли, *Письма. Статьи. Фрагменты*, Наука, Москва 1972, с. 398-410.
- Шлионская Ирина, *Энциклопедия нечистой силы*, Гелеос, Москва 2006.
- Шуклин Владимир, *Русский мифологический словарь*, Уральское издательство, Екатеринбург 2001.